

Opponensi vélemény

Tóth Ágnes:

Németek Magyarországon 1950-1970

című akadémiai doktori értekezéséről

Tóth Ágnes akadémiai doktori értekezése több évtizedes kutatómunka nagyszabású és figyelemre méltó összegzése. A szerző érdeklődése ezerkilencszáznyolcvanas évek közepén fordult a modernkori Magyarországon élő nemzetiségek, ezen belül is elsősorban a német kisebbség története felé. Ismert és elismert kutatója a kérdéskörnek, akinek a tágabb és a szűkebb értelemben vett témakörben is számos magyar és idegen nyelvű publikációja látott napvilágot.

A jelenkori magyarországi németiség sorsa önmagában is érdekes kutatási téma, ám a XX. századi magyar politikai és társadalmi változások tükrében különösen az, hiszen a II. világháború, a háborút követő kitelepítés, a kommunista hatalomátvétel, a folytatódó és csak lassan mérséklődő jogfosztottság, majd a formális jogok megadása a hatvanas évektől fémjelzi ennek a folyamatnak a fontosabb pontjait.

Tóth Ágnes disszertációja tehát szervesen épül eddigi munkásságára, ahogyan a szerző a bevezetésben megfogalmazta, egy olyan politikai társadalomtörténet

megírására tesz kísérletet, aminek a középpontjában a magyarországi németek 1950-1970 közötti története, a politikai döntések, s azok német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a német kisebbség interakcióinak elemzése áll. Tágabb értelemben és megközelítésben azt vizsgálja, hogy a kitelepítések lezárulása után a hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez miben és mennyiben különbözött a többi kisebbséggel szembeni eljárási módtól? Szintén érdeklődésének homlokterében állnak a nemzetiségpolitika elméleti kereteivel, fogalomhasználatával, tartalmi elemeivel kapcsolatos kérdések is úgy, hogy nagy figyelmet szentel munkájában a deklarált elvek és a hétköznapi gyakorlat közötti különbségeknek is. Szintén fontos vizsgálati szempontja az is, hogy a magyar kommunista vezetés, amely hatalmának ideológiai alapjait a sztálinizmussá egyszerűsített marxizmus adta, miként tekintett a nemzeti identitásra, az internacionalizmus ideológiai platformjáról s hogyan kezelte a nemzetiségi kérdést? A szerző ezekre kérdésekre próbál meg válaszokat adni, több mint félezer oldalas értekezésében, többnyire sikerrel. A műfaji meghatározást, vagyis azt, hogy mit is takar a politikai társadalomtörténet, viszont talán érdemes lett volna valamivel részletesebben kifejteni a dolgozat bevezetésében.

A doktori eljárás szabályaiban meghatározott, formai, stiláris és nyelvi követelményeknek megfelelő, logikus szerkezetű munka 9 fő és 43 alfejezetre tagolódik, amit függelék, forrás- és szakirodalom jegyzék egészít ki. A monográfia jegyzetelése pontos, jól áttekinthető, szakszerű. A jelölt

szakirodalmi tájékozottsága a vizsgált kérdésnek mind a társadalom- és történetelméleti, mind a kapcsolódó történeti, néprajzi, szociológiai munkák terén meglehetősen széleskörű.

Tóth Ágnes igen nagy mennyiségű forrásanyagot dolgozott fel, gyakorlatilag az elérhető releváns források teljes körét megpróbálta elérni. Mintegy száz levéltári fondban és állagban végezett alapkutatásokat. Kiemelt figyelmet szentelt azon legfelsőbb államigazgatási szervek – belügy-, oktatási-, művelődési-, külügyminisztérium –, az MDP és MSZMP vezető testületei különböző irat-együtteseinek is, amelyek kisebbségtörténeti vonatkozásait a történettudomány eddig nem, vagy csak részben hasznosította. De nem csak az országos szervezetek – az MDP és MSZMP, valamint a különböző minisztériumok, illetve az állambiztonsági szolgálatok – iratait tárta föl, de kutatásokat folytatott a megyei levéltárak megyei tanácsi- és párt iratanyagában, egy-egy kiválasztott járás, valamint település dokumentumaiban is. Szintén fölhasználta a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és a Külügyminisztérium Politikai Levéltárában (Politisches Archiv) őrzött fondok iratanyagát is. S emellett magániratokra és a korszak sajtójára is támaszkodott.

A dolgozat bevezetésében Tóth Ágnes megfogalmazta a vizsgált téma alapkérdéseit, az elérendő célokat, meghatározta a megközelítés szempontjait és röviden összefoglalta az elemzés módszertani problémáit is, majd a bevezetés zárásaként historiográfiai áttekintést készített a kérdéskör szakirodalmáról. A szerző módszertanilag a tematikus és kronologikus tárgyalási mód kombinációját alkalmazza s alapvetően a hagyományos történeti elemzési

módszerekre támaszkodott. A nagy tematikus egységeken belül kronológiai sorrendben ismerteti a döntések motivációit, gyakorlati végrehajtásukat, illetve a társadalmi reakciókat.

A bírálat keretei között nyilván nem lehet részletesen kitérni a dolgozatban tárgyalt valamennyi kérdésre, így ezek közül csak azokat emelném ki, amelyeket a dolgozat témája és megítélése szempontjából fontosnak tartok. Ilyen alapkérdés az, hogy miért is fontos a nemzetiségi kérdés, a magyarországi nemzeti kisebbségek, ezen belül a németiség történeti változásainak, sajátosságainak a vizsgálata? Miben és mennyiben adhat többletismereteket ennek a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokkal egyaránt rendelkező problémakörnek a vizsgálata az állam szocialista rendszer működésének megértéséhez? Nyilván elsősorban azért, mert olyan kevésbé vizsgált/feltárt területét mutatja be az államszocialista rendszer működési sajátosságainak, aminek a feldolgozása tovább árnyalhatja a kérdéskörrel kapcsolatos ismereteinket.

Az értekezés bevezetésében, a szerző kitért arra is, miért szentelt nagyobb figyelmet a politikatörténeti háttér bemutatásának, ám ennek ellenére sem győződött meg teljesen arról, hogy valóban annyira részletesen kell összefoglalni a köztörténeti/politikatörténeti tényeket, ahogyan ezt megtette, különösen annak ismeretében, hogy az általa is gyakran idézett történeti összefoglalások – többek között Gyarmati György, Romsics Ignác és mások munkái – már hosszabb ideje rendelkezésre állnak. Érteni vélem a szerző kontextualizálási szándékát, de ennek akkor lett volna igazán jelentősége, ha a témája vizsgálata

kapcsán új elemekkel, megközelítésekkel, értelmezésekkel egészítette volna ki az ismert tényeket, illetve azok leírását, ám ilyesmiről nincs szó.

S ha már kontextualizálás, nekem picit hiányosnak tűnt az értelmezési keretek megadása, nem derül ki elég egyértelműen milyen elméleti/értelmezési háttérre támaszkodva próbálja meg összefoglalni a magyarországi németek történetét az államszocializmus viszonyai között. Sokféle lehetséges értelmezési keret született már, így célszerűbb lett volna valahogyan reflektálni ezekre vagy adni egy saját elméleti keret, amit a totalitáriánus rendszer viszonyai közepette élő kisebbség történeti elemzése során a hatalom és a kisebbség viszonyának vizsgálatához lehet/érdemes használni. Talán érdemes lett volna a fogalmi megközelítést abban a vonatkozásban is valamivel tágasabbra venni, hogy a diktatórikus viszonyok között milyen mozgástere maradt a kisebbségnek általában és ennek a sajátosan stigmatizált csoportnak, ami a magyarországi németek alkottak a XX. század közepén. Így jobban megvilágíthatóvá vált volna, hogy a totális rendszer keretei mennyiben határozták meg a kisebbségpolitikát, ha egyáltalán lehet érdemi kisebbségpolitikáról beszélni a vizsgált időszakban, Magyarországon.

Szintén kisebb hiányérzet fogalmazható meg az alkalmazott módszertan megvalósítása kapcsán, helyenként eltúlzott mértékűnek tűnnek a leírások nem mindig könnyen található meg a kapcsolat a leírások és az elemzési szempontok között. Példaként említhető az a kérdés, hogy a tényleges hatáskörrel nem rendelkező szervezetek esetében, a gyakran csak a formális politikai döntéseket mennyire részletesen érdemes bemutatni.

Részben tartalmi, részben módszertani kérdés, mennyire lehet a kor viszonyainak ismeretében önálló társadalmi-politikai aktornak tekinteni a nyilvánvalóan szoros politikai ellenőrzés alatt álló kisebbségi szervezeteket és a szigorúan ellenőrzött sajtót? Nyilvánvalóan nem voltak azok, így ezek tevékenységének a részletező bemutatása vagy a sajtó elemzése kevés többlet információt ad a magyarországi németiség valóságos helyzetének a megértéséhez.

Az értekezés egyik kulcs kérdése megítélésem szerint, az identitás kérdésköre, szocialista hazafiság versus nemzeti/nemzetiségi öntudat megőrzésének, megtartásának és újjáépítésének a folyamata vagy éppen a hiánya, amihez sokféle adalékot szolgáltat Tóth Ágnes munkája. Nagyon izgalmas probléma, miként lehetett a németiség szempontjából sokszorosan előnytelen környezetben újra teremteni a saját kisebbségi identitásukat. Ha a politikai és társadalmi feltételeket nézzük, akkor ezek hosszú éveken keresztül kifejezetten előnytelenek voltak, hiszen volt egy háborús stigmatizálás, 1948/49 után a totális diktatúra következett, ami magával hozta az általános kiszolgáltatottságot, majd a Kádár-korszak alap-internacionalizmusa a nemzeti gondolattól való félelmével, a nacionalizmus elleni folytonos harcával, a maga által kreált, gyakorlatilag megfoghatatlan szocialista hazafiságával - amibe csak szűkösen vagy egyáltalán nem fért bele az, aki mást gondolt, mint, amit a korabeli politika elvárt, illetve értett – eleve leszűkítette a társadalmi mozgásteret.

A nagyívű dolgozaton belül vannak bizonyos szerkesztési aránytalanságok, számomra az intézménytörténeti részek helyenként túlírtnak tűnnek,

elsősorban azért mert a részletező leírás alapján is úgy tűnik, hogy lényegében ugyanaz a mechanizmus, politikai gyakorlat húzódott meg a háttérben, így az intézménytörténet alig-alig nyújt érdemi új információkat a vizsgált kisebbség társadalmi és politikai viszonyainak megértéséhez. Kevésbé lehet igazán jól alátámasztani a terjedelmes leírásokkal a tényleges tartalmat. Keveset tudunk az intézményeket vezető, az azok tevékenységét szervező emberekről, a lábjegyzetekben található rövid életrajzi annotációk nem pótolják az a hiányt, amit a német kisebbség lokális és országos elitjének elemzése, pontosabban az elemzés elmaradása miatt érez az olvasó.

Ezzel ellentétben az esettanulmány jellegű részek, mint a kitelepítés gazdasági háttere – vagyonvesztés, vagyonátrendezés/kirablás - vagy az internálás, családegyesítési küzdelmek története, ahol elsősorban annak következtében, hogy a szerző a személyes történelem szintjén és szempontjai felől közelít, nagyon érdekesek, jól szemléltetik a hatalom és az egyén viszonyát, az egyes ember kiszolgáltatottságát, védtelenségét – és egyénként – tehetetlenségét a hatalmi törekvésekkel szemben.

A dolgozat egyik legfontosabb része és eredménye az, ahogyan összefoglalja a magyarországi németek kitelepítésének a gazdasági hátterét. Ez a kikényszerített migráció és a velejáró jogfosztás fontos eseménye volt a zsidótörvényekkel elindított és a kommunista hatalom átvétel után kibontakozó államosítással folytatódó és a kollektivizálással lezáruló, több mint egy évtizedes tulajdon átrendezési, tulajdontól történő megfosztási folyamatnak, aminek a keretében pontosan nehezen megbecsülhető magánvagyonok semmisültek meg, illetve cseréltek gazdát.

Ugyancsak a dolgozat legjobban sikerült részei közé tartoznak a megtorlással, a táborok világával foglalkozó részek, ahol egy sajátos mikrovilág válik megismerhetővé az olvasó számára az egyéni sérelmek bemutatása és a hatalom által vezérelt németekkel szembeni diszkrimináció sokrétű vizsgálata révén. Ennek kapcsán jegyzem meg, hogy valószínűleg megért volna egy alfejezetnyi terjedelmet a politikai bűnbakképzés mechanizmusával is, hiszen a németiség vonatkozásában többszörösen is ez történt. Szintén a dolgozat legjobban sikerült részei közé tartozik a magyarországi németiség szocio-demográfiai vizsgálata is.

Miután bevallottan is ez a szerző célja, ezt a munkát a szintézis megalkotásának teljessége felől érdemes nagyító alá venni. Vagyis abból a szempontból, hogy képes volt-e egységes gondolati rendszerbe szervezni a tényeket és állításait, adott-e érvényes elemzési szempontokat mindehhez, következetesen érvényesítette-e mindezeket munkája során? A korábbiakban megfogalmazott kritikai észrevételekkel együtt is úgy vélem, hogy alapvetően igen. Kisebb-nagyobb átdolgozás után ez a mű, ha megjelenik könyv formában, meg fog felelni a kérdéskör szintézisével kapcsolatos tudományos elvárásoknak. Összefoglalóan megállapítható, hogy az értekezés szerzője egy igen összetett kérdéskör monografikus feldolgozására vállalkozott, s általában eredményesen próbált meg válaszokat keresni és találni a munkája elején megfogalmazott kérdésekre. A bírálatomban megfogalmazott kritikai észrevételekkel együtt is úgy vélem, hogy Tóth Ágnes akadémiai doktori értekezése érdemi impulzust adhat a jelenkortörténet fontos részkérdéseinek megvitatásához, továbbgondolásához, s a nyilvános vitára messzemenően alkalmas munka.

Eredményei alapján az értekezés elfogadását s egyben az akadémiai doktori cím odaítélését javaslom a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának.

Valuch Tibor DSc.
egyetemi tanár,
tudományos tanácsadó
EKE, MTA TK Politikatudományi Intézete

Debrecen, 2019. február 27.